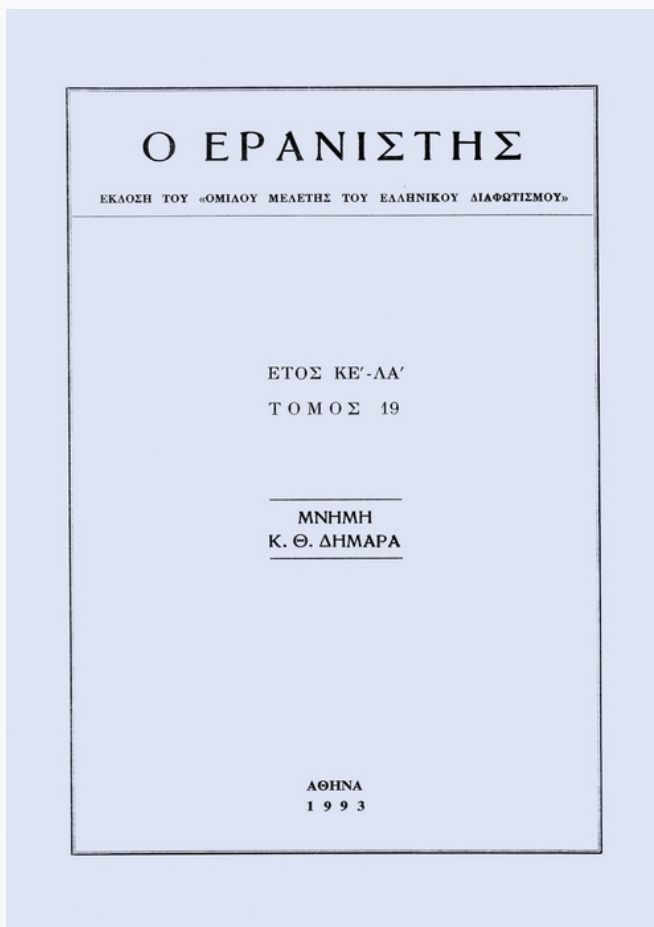

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Γράμμα του πατριάρχη Παρθενίου Α΄ στο βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΔ΄. Επίλυση χρονολογικών και άλλων προβλημάτων

M. I. Μανούσακας

doi: [10.12681/er.258](https://doi.org/10.12681/er.258)

To cite this article:

Μανούσακας Μ. Ι. (1993). Γράμμα του πατριάρχη Παρθενίου Α΄ στο βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΔ΄. Επίλυση χρονολογικών και άλλων προβλημάτων. *The Gleaner*, 19, 27–35. <https://doi.org/10.12681/er.258>

ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Α΄ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟ ΙΔ΄

Ἐπίλυση χρονολογικῶν καὶ ἄλλων προβλημάτων

ΤΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΟΣ τοῦ οἴκουμ. πατριάρχῃ Παρθενίου Α΄, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς, σώζεται στὸ χειρόγραφο *Suppl. Grec* 582 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς τοῦ Παρισιοῦ, μικρὴ συλλογὴ ἐπίσημων γραμμάτων, ποῦ ἀναφέρονται στὸν Κύπριο λατινόφρονα ἱερομόναχο Ἀθανάσιο τὸ Ρήτορα (1571-1663).¹ Τὰ γράμματα αὐτά, συστατικὰ γιὰ τὸν ἴδιον, ποῦ ἔχουν ἔλα ἐκδοθεῖ,² τὰ συγκέντρωσε ὁ Ἀθανάσιος κατὰ τὸ διάστημα τῆς δεκάχρονης περιόδου του (1643-1653) στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή, μὲ σκοπὸ τὴν προμήθεια πολύτιμων ἑλληνικῶν χειρογράφων γιὰ λογαριασμὸ τοῦ καγκελαρίου τῆς Γαλλίας Pierre Séguier καὶ τοῦ καρδινάλιου Mazarin.³ Ἀπὸ τῆ μικρῆ αὐτῆ συναγωγῆ, ποῦ τὴν ἔφερε κι αὐτὴν ἐπιστρέφοντας στὴ Γαλλία (1653) καὶ στὴν ὁποία τὸ πα-

1. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθανασίου βλ. τὰ ἀντίστοιχα ἄρθρα στὸ *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, τ. 4, Παρίσι 1930, σ. 1394-1396, τοῦ Cir. Korolevskij καὶ στὸ *Dictionnaire de Théologie catholique*, τ. 1, Παρίσι 1931, σ. 2187-2188, τοῦ Louis Petit, ὅπου καὶ ἡ ὑπόλοιπη παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὴ νεότερη βλ. Γενν. Μ. Ἀρχιπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, μέρος πρῶτον, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 68-106. —Robert Devresse, *Le Fonds Coislín*, Παρίσι 1945, σ. II-VIII. —Dom. J. O'Meara, «The philosophical Writings, Sources and Thought of Athanasius Rhetor (ca. 1571-1663)», *Proceedings of the American Philosophical Society*, τ. 121, ἀρ. 6, Δεκέμβριος 1977, σ. 483-499. —Μ. Ν. Πισσᾶ, «Ἀθανάσιος Κύπριος ὁ Ρήτορας», 1571-1663, *Κυπριακὸς Λόγος*, 10 (1978), 109-120. —Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxieim Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München 1988, σ. 191-194. —Μ. Ι. Μανούσκακ, «Οἱ περιπλανήσεις τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ρήτορος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (1607-1614) στὴν Ἰταλία καὶ ἀπὸ τὴν Ἰταλία (1614-1619) στὸ Παρίσι (1620)», *Ἑλληνογαλλικά. Ἀφιέρωμα στὸν Roger Milliet. Mélanges offerts à Roger Milliet*, Ἀθήνα 1990, σ. 483-501.

2. Μ. Ι. Μανούσκακ, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα περὶ Ἀθανασίου τοῦ Ρήτορος», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 2 (1949), 134-151 (ἀρ. 1-9).

3. Henri Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι 1902, μέρος I, σ. 1-26 καὶ μέρος II, σ. 853-858.

τριαρχικό γράμμα έχει προσαρτηθεί τελευταίο (11ο), τὸ ἐξέδωκε ὁ Ἀθανάσιος στὸ ἔργο του πού τύπωσε, δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1655, στὸ Παρίσι, μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ἀντιπατελλάρως».⁴ Ἡ ἔκδοση αὐτὴ παρέμεινε ὡς τὴν ἡμέρην σχεδὸν ἐντελῶς ἀπαρτήρητη. Μόνος ὁ Μανουήλ Γεδεών τὴ μνημόνευσε στοὺς «Πατριαρχικούς Πίνακες» του,⁵ ἐνῶ ὁ Louis Petit ἔγραψε ὅτι τὸ ἔγγραφο αὐτὸ «δὲν τὸ ἐπεσήμανε ἀκόμη κανεὶς».⁶ Ἀξίζει λοιπὸν νὰ ἐξεταστεῖ ἐδῶ κάπως συστηματικότερα τὸ ἔγγραφο καὶ νὰ διαφωτιστοῦν τὰ προβλήματα πού, καθὼς θὰ δοῦμε, παρουσιάζει.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ γράμματος εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ὁ πατριάρχης Παρθένιος Α΄ γράφει πρὸς τὸ βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΔ΄ ὅτι, μὲ τὸν σοφὸ ἱερέα Ἀθανάσιο, ἔλαβε τὸ μήνυμά του (μήνυμα προφορικό, ὄχι γράμμα) γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸν συγχαίρει γιὰ τὴν ἀνάληψη αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας. Ὁμολογεῖ ὅμως ὅτι τὸ πράγμα εἶναι σχεδὸν ἀνέφικτο γι' αὐτόν, ὄχι γιατί δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν εἰρήνην τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ γιατί οἱ δυνάστες (οἱ Τοῦρκοι), ἀν ἀνακαλύψουν τὴν κίνηση αὐτή, θὰ τὸν νομίσουν ὡς ἀνατροπέα τῆς ἐξουσίας των καὶ θὰ τὸν ἀφανίσουν. Ἄν βέβαια ὁ βασιλιάς βρεῖ τρόπο, ὥστε νὰ μὴν κινδυνεύσει κανεὶς, τότε δίνει τὴν ὑπόσχεση ὅτι, ἔταν κινήθῃ ἡ ὑπόθεση, θὰ συμπράξει γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πατριάρχης συνοδεύει τὸ γράμμα του μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ κειμένου τῆς καταδικῆς «τῶν αἰρέσεων τοῦ προῦ ἡμῶν Κυρίλλου» (τοῦ Λουκάρεως), πού τις ἀναθεμάτισε πρόσφατα (μὲ τὴ Σύνοδο τοῦ Ἰαίου, 1642).⁷

4. Ἀθανασίου Ρήτορος ἱερέως τοῦ Βυζαντίου Ἀντιπατελλάρως. Ἐπιστολὴ περὶ ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. Συντετυμημένος Ἀντικαμπανέλλας, Parisiis MDCLV, σ. 38-41 (τοῦ δευτέρου μέρους) (μὲ λατινικὴ μετάφραση, στίς σ. 39 καὶ 41).

5. Μανουήλ Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Κωνσταντινούπολη [1885-1890], σ. 571, σημ. 998.

6. L. Petit, ἄρθρο στὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 1, Παρίσι 1931, στ. 2187.

7. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ ὁρθόδοξος ὁμολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα, Ἀθήνα 1953, σ. 7 κ.έ. Δὲν προκύπτει καθαρὰ ἀν ἡ ἀποστελλόμενη «κατάκρισις» τοῦ Λουκάρεως ἦταν χειρόγραφο ἢ ἔντυπο. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐπρόκειτο γιὰ ἔντυπο. Ποῦ ὅμως ἔντυπο; Ἐξέρουσε πῶς ἡ συνοδικὴ καταδικὴ τοῦ Λουκάρεως τυπώθηκε στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὸν τυπογράφου Sebast. Cramoisy, τὸ 1643 (Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVIIe siècle*, τ. 1, Παρίσι 1894, ἀρ. 337, 450-451), ἀλλὰ καὶ τὸ ἀμέσως προηγούμενο ἔτος, στίς 20 Δεκεμβρίου 1642, τυπώθηκε στὸ Ἰάσιο τῆς Μολδοβλαχίας, στὴ μονὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὅπως μαρτυρεῖ σημεῖωμα στὸ τέλος τῆς παραπάνω παρισυνῆς ἐκδόσεως, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν E. Legrand, *δ.π.*, σ. 451. Ἀπὸ τις δύο πρῶτες αὐτὰς ἔντυπες ἐκδόσεις εἶναι λογικότερο νὰ ἔστειλε ὁ Παρθένιος

Τὸ πρῶτο ζήτημα ποῦ γεννᾶται ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα εἶναι ἢν εἶναι γνήσιο. Ἡ ἀπάντηση εἶναι θετική. Καμιὰ ὑποπτη ἀνωμαλία, ἀπὸ διπλωματικὴ ἄποψη, δὲν παρατηρεῖται σ' αὐτό (βλ. πανομοιότυπο). Ὁ-λα ἄλλωστε τὰ ἔγγραφα, ποῦ συγκροτοῦν τὸν κώδικα *Suppl. Grec* 582, εἶναι γνήσια. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς ὑπογραφῆς τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α΄ μὲ τις ὑπογραφές του σὲ ἄλλα του γνήσια ἔγγραφα.⁸ Εἶναι ἐνδεχόμενον βέβαια νὰ παρακίνησε ζωηρὰ τὸν πατριάρχη νὰ γράψῃ αὐτὸ τὸ γράμμα ὁ ἴδιος ὁ Ἄθανάσιος, ποῦ τοῦ ἔφερε καὶ τὸ βασιλικὸ μήνυμα καὶ ποῦ καὶ στὰ δικὰ του ἔργα ἐπροπαγάνδιζε τὴν Ἑνωσιν.⁹ Ἄν ὅμως εἶτε τὸ βασιλικὸ μήνυμα ἦταν ἐπιπόνηση τοῦ Ἄθανασίου εἶτε τὸ πατριαρχικὸ γράμμα νόθο κατασκευασμὰ του, τότε αὐτὸς δὲν θὰ εἶχε τολμήσει νὰ τὸ φέρῃ στὴ δημοσιότητα σὲ βιβλίον του ποῦ τύπωσε, ὅπως εἶδαμε, στὸ Παρίσι τὸ 1655,¹⁰ οὔτε νὰ γράψῃ, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Séguier, τοῦ 1654, ποῦ τὸ δημοσίευσε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ὅτι εἰς γὰρ τὴν Ἑλλάδα παρὰ τοῦ χριστιανικωτάτου τῶν βασιλέων διὰ τινος ἀναγκαίας ἀποσταλείς χρείας, εἴληφα καὶ παρὰ τοῦ θρόνου ἐντολὰς τοῦ ἀποστολικοῦ πειρᾶν λαβεῖν τῶν προῖσταμένων τῶν Ἑλλήνων ὅπως περὶ τῆς ἐνώσεως ἔχουσι τῶν Ἐκκλησιῶν.¹¹ Ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος τοῦ γράμματος, ἄψογα καὶ ἐπιδέξια διατυπωμένου, δὲν δίνει λαβὴ σὲ καμιὰ ὑποψία γιὰ πλαστότητα. Φαίνεται πάντως ὅτι τὸ γράμμα δὲν στάλθηκε ἀμέσως τότε καὶ ἀπευθείας ἀπὸ τὸν πατριάρχη στὴ βασιλικὴ γραμματεία τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ παραδόθηκε στὸν Ἄθανάσιον, ποῦ προτίμησε νὰ τὸ κρατήσῃ γιὰ χρόνια μαζί του ὡς τὴν ἐπιστροφή του στὸ Παρίσι (1653), νὰ τὸ φέρῃ ἐκεῖ, μαζί μὲ τὰ ἄλλα ἐπίσημα γράμματα ποῦ εἶχε συγκεντρώσει καί, ἀντὶ νὰ φροντίσει νὰ παραδοθεῖ, ἔστω καὶ τόσο ἀργά, στὸν ἀποδέκτη του, νὰ τὸ δημοσιεύσει, σὲ δύο χρόνια, ὁ ἴδιος.

στὸ βασιλικὸ τῆς Γαλλίας τὴν πρώτη, τοῦ 1642, ποῦ τυπώθηκε στὸ Ἰάσιο, ποῦ ἦταν καὶ ὁ τόπος τῆς Συνόδου, καὶ ὅχι τὴν ἐπόμενη, τοῦ 1643, ποῦ τυπώθηκε στὸ Παρίσι.

8. Ὅπως τὸ ἔγγραφο τοῦ Παρθενίου Α΄, τοῦ Ὀκτωβρίου 1640, τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Paul Lemerle, *Actes de Kullumus*, nouvelle édition remaniée et augmentée, Παρίσι 1988, Texte, σ. 198-199 (ἀριθ. 70) καὶ Album, pl. LXXV καὶ τὸ ἔγγραφο του τοῦ Μαΐου τοῦ 1641, τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Δ. Α. Ζακυνθῆν, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1593-1798) ἐκδιδομένα ἐκ παρισιακῶν κωδίκων», *Ἑλληνικά*, 2 (1929), 154-156, ἀρ. 10 (ἀντέβαλα τὴν ὑπογραφή ἀπὸ τὸν κώδ. *Suppl. Grec* 704, ἀρ. 10).

9. Βλ. τὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου του Ἀντιπατελλάρου (παραπάνω, σημ. 4).

10. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.

11. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVIIe siècle*, τ. 2, Παρίσι 1894, ἀρ. 414, σ. 85.

Τὸ δεύτερο θέμα πού ἀνακύπτει εἶναι, ἂν ἡ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου (αμουννχιῶνος δευτέρα ἐπὶ δέκα ,αχμγ'») = 12 Μαρτίου 1643) εἶναι ἡ σωστή. Ἦδη στὴν παλιά μου ἐργασία γιὰ τὰ ἐγγράφα τοῦ κώδικα *Suppl. Gree* 582, καταγράφοντας καὶ σχολιάζοντας αὐτὸ τὸ γράμμα, παρατηροῦσα γιὰ τὴ χρονολογία του τὰ ἐξῆς:¹² «Ἡ φερομένη... (χρονολογία) 12 μαρτίου 1643 ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ διὰ δύο λόγους: Πρῶτον διότι κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἦτο εἰσέτι ὁ Λουδοβίκος ΙΓ' καὶ οὐχὶ ὁ ΙΔ', ὅστις διεδέχθη τὸν πατέρα του θανόντα τῇ 14 μαΐου τοῦ ἔτους τοῦτου 1643· καὶ ἐπὶ πλέον διότι ὁ ἐν τῷ γράμματι μνημονευόμενος Ἀθανάσιος ἀφίκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν μόλις τὸ τέλος ἰουλίου ἢ ἀρχομένου τοῦ αὐγούστου τοῦ 1643 (βλ. ἐπιστολὴν τοῦ De la Haye ἀπὸ 8 αὐγούστου 1643 ἐκδεδομένην παρὰ Omont, *Missions archéologiques* κλπ., I, σ. 10). Πιθανώτατα ἡ ὀρθὴ χρονολογία εἶναι 12 μαρτίου 1644, ὅτε ἀπελύθησαν καὶ τὰ ἄλλα δύο ὑπὲρ τοῦ Ἀθανασίου γράμματα τοῦ Παρθενίου (βλ. ἐπόμενον ἀριθμὸν 3). Εἶναι ἄλλωστε αὕτη καὶ ἡ μόνη δυνατὴ, ἀφοῦ τὸ 1645 ὁ Παρθένιος Α' δὲν ἦτο πλέον ἐπὶ τοῦ θρόνου.»

Τῇ θέσῃ μου αὐτῇ, ὅτι δηλ. τὸ γράμμα τοῦ Παρθενίου δὲν ἐγράφηκε τὸ 1643, ἀλλὰ τὸ 1644, ἐξακολουθῶ νὰ τὴ θεωρῶ καὶ σήμερα ἰσχυρῆ γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους πού ἐπικαλέστηκα ὅταν τὴν διατύπωσα. Καὶ πιστεύω πὼς αὐτὴ θὰ ἐνισχυθεῖ περισσότερο, ὅταν προχωρήσουμε ἐδῶ στὴν ἐξέτασιν καὶ τῶν ὑπόλοιπων θεμάτων.

Τὸ τρίτο θέμα πού προβάλλει εἶναι ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο ὁμώνυμους καὶ διαδοχικοὺς Λουδοβίκους τῆς Γαλλίας (ΙΓ' καὶ ΙΔ'), πατέρας ἢ γιός, ἦταν ὁ ἀποστολέας τοῦ προφορικοῦ βασιλικοῦ μηνύματος μετὰ τὸν Ἀθανάσιο, πού ἀναφέρει πὼς δέχτηκε ὁ πατριάρχης Παρθένιος Α' καὶ ποιὸς ὁ ἀποδέκτης τῆς γραπτῆς ἀπάντησης τοῦ Παρθενίου: ὁ ἴδιος ὁ ἀποστολέας αὐτὸς ἢ ἄλλος;

Ὁ ἀποστολέας τοῦ μηνύματος, πού τὸ διαβίβασε προφορικὰ στὸν πατριάρχην ὁ Ἀθανάσιος, ὅταν ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολιν μόλις κατὰ τὰ τέλη Ἰουλίου ἢ τὴν ἀρχὴν Αὐγούστου τοῦ 1643, ὅπως εἶδαμε παραπάνω,¹³ μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ με βεβαιότητα ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἀναχώρησης τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ τὴν ἀποστολὴν του στὴν Ἀνατολή, ὅποτε καὶ ἐπιφορτίστηκε καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἐντολή. Ξέρουμε πὼς ἡ ἀναχώρησίν του ἐγένετο στὶς 6 Ὀκτωβρίου 1642, ὅποτε ὁ Séguier τὸν ἐφο-

12. Μ. Ι. Μανούσκα, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἐγγράφα περὶ Ἀθανασίου τοῦ Ρήτορος», *δ.π.* (βλ. σημ. 2), σ. 141 (ἀρ. 2).

13. Βλ. παραπάνω καὶ προηγούμενη σημείωσιν.

διάσε και με συστατικά γράμματα.¹⁴ Ήταν πολύ φυσικό να λάβει τότε ο Ἐθανάσιος και τὴν ἐντολή, στίς ἐπαφές πού ἐμελλε νὰ ἔχει με τὸν οἰκουμενικό πατριάρχη στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ τοῦ προτείνει ἐμπιστευτικά, ἐκ μέρους τοῦ ἴδιου τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, σύμπραξη γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Βασιλιάς ὅμως τῆς Γαλλίας τότε ἦταν ἀκόμη ὁ Λουδοβίκος ΙΓ΄. Αὐτὸς λοιπὸν ἦταν ἀσφαλῶς και ὁ ἀποστολέας (πιθανότατα με εἰσήγηση τοῦ Séguier) τοῦ μηνύματος γιὰ τὴν Ἐνωση, μηνύματος πού ὁ ἀποδέκτης του Ἕλληνας πατριάρχης ἐμελλε νὰ τὸ λάβει με τόση καθυστέρηση, δηλαδὴ τουλάχιστον δέκα μῆνες μετὰ τὴν ἀποστολὴ του και τρεῖς μῆνες σχεδὸν μετὰ τὸ θάνατο (14 Μαΐου 1643) τοῦ ἴδιου τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ΄, ἄρα τὸ νωρίτερο τὸν Αὐγούστο τοῦ 1643, ἂν ἔχει και πολὺ ἀργότερα. Καὶ σ' αὐτὸν τὸ βασιλιά ἐπρεπε ν' ἀπευθύνει τὴν ἀπάντησή του ὁ πατριάρχης, ἂν εἶχε λάβει τὸ μήνυμα ἐγκαίρως, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του.¹⁵ Τώρα ὅμως ὁ πατριάρχης ἀναγκάστηκε μοιραῖα νὰ στείλει τὴν ἀπάντησή του αὐτὴ στὸ νέο βασιλιά, τὸ γιὸ και διάδοχο τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ΄, τὸν ἐφτάχρονο μάλιστα Λουδοβίκο ΙΔ΄. Αὐτὸ μαρτυρεῖται και ἀπὸ τὴν προσφώνηση τῆς ἀπάντησης (στ. 1-2) «*Λοδοϊκῶ δεκάτῳ τετάρτῳ*», στὴν ὁποία ἡ λαθασμένη χρονολογία 1643 χρειάζεται, ὅπως εἶδαμε, νὰ διορθωθεί σὲ 1644.

Καταλήγουμε λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποστολέας τοῦ μηνύματος πρὸς τὸν πατριάρχη ἦταν ὁ Λουδοβίκος ΙΓ΄, ἀποδέκτης ὅμως τῆς ἀπάντησης τοῦ Παρθενίου δὲν ἦταν ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ὁ Λουδοβίκος ΙΔ΄.

Τὸ τέταρτο και τελευταῖο θέμα πού μένει νὰ ἐξεταστεῖ εἶναι, ἂν οἱ τότε ἱστορικές συνθήκες εὐνοοῦσαν, στὸν ἐκκλησιαστικό τομέα, τὴν προσέγγιση αὐτὴ πρὸς τὴν Ἐνωση μετὰ τῆς Καθολικῆς Γαλλίας και τῆς Ὀρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Εἶχαν τόσο ὠριμάσει ἀληθινὰ τὰ πράγματα ἢ μήπως ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν παρὰ εὐσεβεῖς πόθοι τοῦ λατινόφρονος Ἐθανασίου, πού φρόντιζε νὰ τοὺς ἐκδηλώνει, και με ἄλλα γραπτὰ του, και σὲ ἄλλους ἡγέτες τῆς Ὀρθοδοξίας;¹⁶ Ἡ πραγματικότητα ἦταν ὅτι, με τὸ φρικαλέο στραγγαλισμὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1638) τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Α΄ τοῦ Λουκάρεως, ὡς ὑπόπτου συνωμοσίας, τὰ πράγ-

14. H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient*, Παρίσι 1902, I, 9-10.

15. Πότε ἀκριβῶς ὁ Ἐθανάσιος, πού ἔφτασε τὸν Αὐγούστο 1643 στὴν Κωνσταντινούπολη, συνάντησε τὸν πατριάρχη, δὲν τὸ ξέρουμε. Ἴσως και ἀρκετὰ ἀργότερα.

16. Βλ. παραπάνω, σ. 28-29 και σμ. 9. Πρόκειται γιὰ τοὺς πατριάρχες Ἀλεξανδρείας και Ἱεροσολύμων, πρὸς τοὺς ὁποίους ὁ Ἐθανάσιος ἀπηύθυνε γράμματα γιὰ τὴν ἔνωση, πού τὰ δημοσίευσε στὸν Ἀντιπατελλάρο, ὁ.π., μέρος β΄.

ματα είχαν εκτραχυνθεί πολύ στην Κωνσταντινούπολη. Ἡ πρόσκαιρη ἄνοδος στὸν πατριαρχικὸ θρόνον τοῦ φανατικοῦ φιλοκαθολικοῦ πατριάρχη Κυρίλλου Β' τοῦ Κονταρή (ποὺ κι αὐτὸς ἀπαγχονίστηκε) δὲν ἐξομάλυνε τὴν κατάσταση, ποὺ ὁ Παρθένιος Α' ἀγωνιζόταν τώρα, μὲ ὅλη του τὴν ἐπιδειξιότητα, νὰ ἐξισοροπήσει.¹⁷ Βέβαια, μὲ τὸν ἀφανισμό τοῦ μεγαλεπήβολου φιλοπροτεστάντη Ἑλληνα πατριάρχη, ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς καθολικῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή, κατὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια τοῦ Τριακονταετοῦς Πολέμου, ἐμφανιζόταν νὰ κερδίζει ἕδαφος καὶ ἔτσι θὰ μπορούσε ἴσως νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἓνα ἄνοιγμα τοῦ Λουδοβίκου πρὸς τὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ποὺ ἀποτελοῦσε πάντα τὸ «μῆλον τῆς ἔριδος» ἀνάμεσα στοὺς Καθολικοὺς καὶ στοὺς Προτεστάντες. Ὁ συνετὸς ὅμως πατριάρχης Παρθένιος, ποὺ εἶχε δεῖξει τὴν διπλωματικὴ εὐελιξία του καὶ σὲ ἄλλα λεπτὰ θέματα, δὲν ἔκρινε συμφέρον ν' ἀνταποκριθεῖ καὶ διατύπωσε τὶς ἐπιφυλάξεις του μὲ τὸ ἀρνητικὸ, ἀλλὰ εὐγενικὸ του γράμμα. Καὶ ἴσως γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει κάπως τὸ Γάλλο μονάρχη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄρνησή του αὐτὴ γιὰ σύμπραξη, ὁ Ἑλληνας πατριάρχης τοῦ ἔστειλε στὸ τέλος τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς καταδικῆς τῶν προτεσταντικῶν δογματῶν τοῦ Λουκάρεως, ποὺ θὰ ἦταν βέβαια ἀρεστὴ στοὺς καθολικοὺς.

Τὸ γράμμα τοῦ Παρθενίου Α' τὸ ἐκδίδω παρακάτω, μὲ βάση τὸ πρωτότυπο τοῦ κώδικα *Suppl. Grec* 582 (ἀριθ. 11) τῆς παρισινῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, παραθέτοντας, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τὶς λιγοστὲς διαφορετικὲς γραφῆς τῆς μοναδικῆς ἐντυπῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀθανασίου (1655), ποὺ ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, δικές του ἐπεμβάσεις στὸ αὐθεντικὸ κείμενο. Ἔτσι τὸ σχεδὸν ἐντελῶς ἀγνοημένο πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα, ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς χρονολογίας του καὶ τὴν ἐξακριβίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ἀποστολῆς του, θὰ γίνῃ πιὸ προσιτὸ στὴν ἐρευνα καὶ θὰ ἀξιολογηθεῖ καλύτερα ὡς ἐπίσημη μαρτυρία στὴν ἱστορία τῶν ἐπαφῶν τῶν βασιλείων τῆς καθολικῆς Γαλλίας μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Ὀρθοδοξίας.

17. Προσπαθώντας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ κατευνάσει τοὺς ὀρθόδοξους τῆς Κρήτης, ποὺ εἶχαν ἐξεγερθεῖ γιὰ τὸ φόνο τοῦ Λούκαρη καὶ τὴν ἐκλογή τοῦ Κονταρή (βλ. Ι. Κ. Χασιώτης, «Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Κρήτη μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως. Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Πατριάρχη Παρθενίου Α' (1939)», *Θησαυρίσματα*, 6 (1969), 201-236) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διατηρώντας σχέσεις καὶ ἀλληλογραφία μὲ τὸ Βατικανὸ καὶ τὴν Καθολικὴ Προπαγάνδα (βλ. G. Hofmann, «Patriarch Parthenios I und Rom», *Orientalia Christiana*, XX (1930), Num. 64, 73-78).

ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Α΄ ΣΤΟΝ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟ ΙΔ΄

1644 (καὶ ὄχι 1643)
Μαρτίου 12Πρωτότυπο (Bibliothèque Nationale de Paris, κώδ. *Suppl. Grec* 582, ἀριθ. 41).

Χαρτί, χιλ. 565 × 415.

Με μιὰ πτύχωση στὴν κάθετη καὶ μιὰ στὴν ὀριζόντια πλευρά.

Κατάσταση διατήρησης πολὺ καλή.

Τὸ κείμενο στὸ recto τοῦ μονοφύλλου. Μετὰ τὸ χέρι τοῦ πατριάρχη μόνο ἡ ὑπογραφή του στὸ τέλος, μετὰ μεγαλύτερα καὶ ζωηρότερα γράμματα.

Πρώτη δημοσίευση: Ἰθνασιῶν Ρήτορος ἱερέως τοῦ Βυζαντίου Ἰντιπαιελλάρος, Ἐπιστολὴ περὶ ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. Συντετημημένος Ἰντικαμπανέλλας... Parisiis... MDCLV, σ. 38-40.

Τῶν γαληνοτάτῳ καὶ φιλοχρίστῳ Λοδοῖκῳ δεκάτῳ τε²τάρτῳ γαλλῶν τε καὶ νοβαρόραϊῶν βασιλεῖ χριστιανικωτάτῳ³ τῶ πρωτοτόκῳ νίει τῆς τοῦ Χ(ριστοῦ) Ἐκκλησίας, παρὰ μὲν τοῦ⁴ τῶν ὄλων θεοῦ χάριον εἰρήνην καὶ εἰλεος: παρὰ δὲ⁵ τοῦ θρόνου τούτου εὐχὴν καὶ εὐλογίαν, ὁ⁶ κων(σταντινου)-π(ό)λ(εω)ς ἐλέφ Θ(εο)ῦ πατριάρχης⁷ Παρθένιος, εὐχεται.

⁸Τὰ παρὰ τῆς σῆς γαληνότητος ἡμῶν, βασιλέων φιλόχριστε, περὶ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώ⁹σεως, διὰ τοῦ ἐδλαβεστάτου κυροῦ Ἰθνασιῶν, τοῦ σοφωτάτου ἐν ἱερεῦσι διδασκάλου, μηνυ¹⁰θέντα, ἄσμενοι ἀκηκόαμεν, καὶ δι' αὐτῶν τὸν ἔνθεον ἀδελφὸν περὶ τῶν θείων κατενοήσαμεν ζῆλον,¹¹ καὶ κ(ύριο)ν τὸν Θ(εο)ν ἐδοξάσαμεν τὸν τοιαῦτα εἰς τὴν ἱεράν σου ἐμπνεύσαντα ψυχὴν. ὁμολογοῦ¹²μεν δὲ χάριτας ἐπὶ τοιαύτῃ φροντίδι, ἣν τὸ ὑμέτερον ἀήτητον ἀνείληφε κράτος· πλὴν,¹³ ἴσθι, βασιλέων κράτιστε, σχεδὸν ἄπορον τὸ χρῆμα, καὶ οὐ τῶν ἐφικτῶν, οὐχ ὅτι τῆς εἰ¹⁴ρήνης τῶν ἀγίων Ἐκκλησιῶν οὐκ ἐφιέμεθα, εἰ καὶ τινες ἄλλοι, ἀλλ' ὅτι ὁ καταδουλῶν ἡμᾶς,¹⁵ ἦν τούτου αἰσθηταί, καθάρουσι τοῦτο νομιεῖ τῆς αὐτοῦ δυναστείας, καὶ ἡμᾶς πάντας ἀπολέσει. εἰ δὲ¹⁶ τὸ σὸν θεοτήρητον κράτος εὖρη πόρον καὶ θεραπείαν, δι' ἧς οὐ κινδυνεύσομεν, ὑποσχό¹⁷μεθα, ὅσον τὸ ἐφ' ἡμῶν, οὐκ ἐλλείψωμεν, ἀλλ', ὅταν ἡ τοιαύτη κινήται ὑπόθεσις, τὰ δυνατὰ¹⁸ συμπαράξωμεν, ὅπως σχῆ χρῆστων τέλος, εἰς μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν πάντων δόξαν, τῆς δὲ¹⁹ ἀγίας αὐτοῦ Ἐκκλησίας μεγαλειῶν, καὶ πληροφορίαν τῆς σῆς θεοσδότου βασιλείας.²⁰ προσέτι δὲ αὐτῇ οἶόν τι σημεῖον τῆς ἡμετέρας διαθέσεως μετὰ

1-2 Λοδοῖκῳ δεκάτῳ τετάρτῳ transp. post χριστιανικωτάτῳ Ath. R. || 8 σῆς: ἡμετέρας Ath. R. || 9 ἐν ἱερεῦσι post εὐλαβεστάτῳ transp. Ath. R. || 14 καταδουλῶν ἡμᾶς: κρατῶν ἡμῶν Ath. R. || 20 οἶον: οἶ Ath. R.

τῶν βασιλέων ἐφιλοχῆσαι Λαϊκὸν δίκαιον
 παρὰ τοὺς βασιλεῖς καὶ βασιλεύοντων βασιλεῖς
 τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς ἐπισημοὺς ἀρχαίους
 τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἀρχαίων ἐπισημοῦς
 τοὺς βασιλεῖς καὶ τῶν ἀρχαίων, οὗ
 καὶ ἐπισημοῦς ἀρχαίων
 παρὰ τοὺς βασιλεῖς διέχεται.

Τὰ παρὰ τοῦ σπῆ μαλακίαν ἡμῶν βασιλέων φιλοχῆσαι παρὰ τοῦ Σικελιστῶν ἀνά-
 σεως, διὰ τὴν ἀλαβριστῶν κερὸν Ἀθηνῶν τῶν σοφιστῶν Σὺν ἡδὺν διδάσκαλιν, μινυ-
 θῶντι, ἀσπληνὴ ἀκακίαν, καὶ δάσκαλον τοῦ Σόφρον αὐτῶν περιττῶν θένων κενώσεων καὶ ζῆν,
 καὶ κῆρ τοῦ θῆ ἰδιώσεων τῶν ἰατρῶν ἰσθῆ ἡρώσων ἐμπροσθεν ἡρώσων ὀμοιοῦν
 μὴ δὲ χρίσας ἐπὶ πικαίᾳ Φοιδῆ, πὴ τὸ ὑμετέρον ἀπὸ τῆν ἀνθρώπων κράτη, πησ,
 ἴσθ βασιλέων κράτῃ καὶ ἀσπρον τὸ χρίσας. Ἐπὶ τῶν Σφιλῶν, ἴσθ τῆν ἴ-
 ρήσας τῶν ἡμῶν Σικελιστῶν ἀκρίβειαν, ἴσθ τῆν ἴσθ, ἀλλῶτι οὐκ ἀκρίβειαν ἡμῶν,
 πὴ τῆν ἴσθ, καθάρσας τῆν ἴσθ τῆν αὐτῶν δειμασῶν, καὶ ἡμῶν πῶν ἀκρίβειαν. ἴσθ.
 τὸ σπῆ βασιλέων κερὸν ἴσθ ἴσθ καὶ βασιλέων, διὰ τὴν ἀκρίβειαν, ἴσθ-
 μέσας, ὅσων τὸ ἐφῆσαι, καὶ ἴσθ. ἴσθ τῆν ἴσθ πῶν κερὸν ἴσθ, ἴσθ τῆν
 συμπαρῆσθ, ὅσων ἴσθ ἴσθ τῆν τέλος, ἴσθ τῆν τῶν πῶν ἴσθ, τῆν δὲ
 ἴσθ τῶν Σικελιστῶν, μὴ μὴ, καὶ πῶν ἴσθ τῆν σπῆ βασιλέων.
 πρὸς τῆν δὲ αὐτῆν αὐτῆν σημάσας τῆν ἴσθ τῆν ἀκρίβειαν, μὴ τῶν πῶν ἴσθ.
 τῶν, καὶ τῶν τῶν ἴσθ τῶν τῶν ἴσθ κυρίῃ καὶ ἀκρίβειαν, πῶν τῶν ἴσθ.
 ἴσθ τῆν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν σπουδαίῃ καὶ ἀκρίβειαν, καὶ ἀκρίβειαν ἴσθ.
 τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ.
 τῶν, καὶ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ τῶν ἴσθ.

Ἰσθ βασιλεῖ

Διέχτης
 Ὀκωνσαντινοπόλεως παρὰ τὸν πρῶτον πρῶτον.

Πανομοίωτο τοῦ γράμματος Παρθενίου Α' στὸν βασιλιὰ
 τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΔ'
 (Suppl. Grec 582 τῆς Παρισινῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀριθ. 11).

τοῦ παρόντος γράμματος^{|21} καὶ τὴν τῶν αἰρέσεων τοῦ πρὸ ἡμῶν Κυρίλλου
κατάκρισιν πέμπομεν, ὡς τῷ ἀνα^{|22}θέματι ἢ ἡμετέρα μετρούτης συνοδικῶς
καθυπέβαλε καὶ κατέκρινε, καὶ ἀντιβολοῦμεν ἐνοικῶς^{|23} τὴν ὑμετέραν
δέξασθαι φιλόθεον γαληνότητα, ἣν κ(ύριον) τὸν Θ(εὸν) ἱκετεύομεν ἀήττη-
τον διατηρεῖν καὶ ἀνενόγη^{|24}τον, καὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς ἀνωτέραν. Ἐν
Κωνσταντινουπόλει μουνυχιῶνος δευτέρα ἐπὶ δέκα ἔτει θεογονίας αχμγ†
^{|25} Τῆς σῆς θεοφρονήτου βασιλείας

^{|26} εὐχέτης

^{|27}Ὁ Κωνσταντινουπόλεως π(ατ)ριάρχης Παρθένιος†

21 πρὸ ἡμῶν om. Ath. R. || 24 μουνυχιῶνος δευτέρα ἐπὶ δέκα ἔτει θεογονίας αχμγ†:
12 Μαρτίου 1643 Ath. R.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΚΑΚΑΣ